

ОСОБЛИВОСТІ СУБ'ЄКТА ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ЗЕМЕЛЬНИХ РЕСУРСІВ

FEATURES OF THE SUBJECT OF CRIMINAL PROTECTION AGAINST LAND RESOURCES

Шульга А.М.,
к.ю.н., доцент,професор кафедри кримінального права і кримінології факультету № 1
Харківський національний університет внутрішніх справ

Стаття присвячена актуальним проблемам кримінальної відповідальності за злочини проти земельних ресурсів, а саме – суб'єкту цих злочинів. Розглянуто основні ознаки та види суб'єктів злочинів проти земельних ресурсів. Зроблено висновки про юридичні особливості суб'єкта злочинів проти земельних ресурсів.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, склад злочину, злочини проти земельних ресурсів, суб'єкт злочину.

Статья посвящена актуальным проблемам уголовной ответственности за преступления против земельных ресурсов, а именно – субъекту преступления. Рассмотрены основные признаки и виды субъектов преступлений против земельных ресурсов. Сделаны выводы о юридических особенностях субъекта преступлений против земельных ресурсов.

Ключевые слова: уголовная ответственность, состав преступления, преступления против земельных ресурсов, субъект преступления.

The article is devoted to actual problems of criminal responsibility for crimes against land resources, namely, the subject of crime. The main signs and types of subjects of crimes against land resources are considered. These crimes can be committed by both general and special subjects. The general subject is for unauthorized seizure of someone else's land plot (part 1, 2 of Article 197–1 of the Criminal Code of Ukraine), illegal seizure of the soil (surface layer) of land (Article 239–1 of the Criminal Code of Ukraine), as well as for illegal seizure lands of the water fund in a particularly large amount (Article 239–2 of the Criminal Code of Ukraine). A special subject may be pollution or damage to lands (Article 239 of the Criminal Code of Ukraine), as well as mismanagement of land (Article 254 of the Criminal Code of Ukraine).

A special feature of a special subject in crimes against land resources is that such a subject must have special knowledge and authority to handle substances or waste or other materials dangerous to human life and health or the environment (Article 239 of the Criminal Code of Ukraine) or have special knowledge to perform the functions of a farmer (Article 254 of the Criminal Code of Ukraine). At the same time, a special subject, but on the basis of an official, may commit other crimes against land resources: unauthorized seizure of a land plot (Article 197–1 of the Criminal Code of Ukraine), illegal seizure of the soil (surface layer) of land (Article 239–1 of the Criminal Code of Ukraine), as well as illegal seizure of the lands of the water fund in a particularly large amount (Article 239–2 of the Criminal Code of Ukraine). In this case, a special subject – the official acts as an aggravating circumstance – a qualifying feature.

The issue of the possibility of establishing criminal liability for crimes against land resources for legal entities was considered separately. It was concluded that it is not expedient to apply this criminal-legal institution for this group of crimes, and also that, in general, the subject of crimes against land resources may be a physical person who is mentally healthy, who has reached the age of 16. And in case of spoilage or pollution of land and mismanagement of the land – also possessing special knowledge and authority in the sphere of handling dangerous for life and health of man or the environment substances, waste or other materials (Article 239 of the Criminal Code of Ukraine) or have special knowledge and skills when applying to the agricultural land (Article 254 of the Criminal Code of Ukraine).

Key words: criminal responsibility, crime, crimes against land resources, subject of crime.

Суб'єкт злочину в теорії кримінального права розглядається у двох аспектах. По-перше, як обов'язкова ознака злочину, а по-друге, як обов'язковий елемент складу злочину. Відсутність суб'єкта свідчить про відсутність як самого факту злочину, так і про відсутність складу злочину – єдиної юридичної підстави кримінальної відповідальності. У контексті даного дослідження ми будемо розглядати суб'єкт злочину як обов'язковий елемент складу злочину.

Вітчизняне кримінальне право виходить із того, що злочин – це свідома поведінка особи. Дане положення знаходить своє закріплення і в законі про кримінальну відповідальність (ст. ст. 6, 7 і 8 Кримінального кодексу (далі – КК) України). Злочини можуть вчинюватися громадянами України, апатридами й іноземцями. Зазначене вказує на те, що злочинна поведінка характерна лише для людини. Але не всяка людина підлягає кримінальній відповідальності, а тільки та, яка відповідає певним ознакам, зокрема, суб'єкт злочину є особою фізичною, осудною та такою, що досягла певного віку, з якого згідно з чинним кримінальним законодавством можливе настання такої відповідальності (ст. 22 КК України) [1; 2, с. 122; 3, с. 130; 4; 5; 6; 7; 8, с. 90; 9, с. 242–277].

У сучасній літературі було проведено низку досліджень щодо встановлення кримінальної відповідальності за окремі земельні злочини [10; 11; 12; 13; 14; 15; 16]. Дослідники по-різному трактують юридичні особливості суб'єкта означених злочинів. Але водночас усі єдині в тому, що суб'єкт злочину – це фізична особа, осудна та яка досягла віку кримінальної відповідальності – 16 років.

Такий підхід цілком відповідає встановленій законодавчо формулі, закріпленій у ст. 18 КК України [17].

З огляду на це, певний теоретичний і практичний інтерес викликає питання встановлення суб'єктного складу злочинів проти земельних ресурсів, до яких входять: самовільне зайняття земельної ділянки (ч. ч. 1, 2 ст. 197–1 КК України); забруднення або псування земель (ст. 239 КК України); незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239–1 КК України); незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах (ст. 239–2 КК України) та безгосподарське використання земель (ст. 254 КК України).

Перша ознака, що характеризує суб'єкта злочинів проти земельних ресурсів, зводиться до того, що їх може вчинити лише фізична особа. Конституцією України (ч. 2 ст. 14) закріплено, що земля може належати як громадянам, юридичним особам, так і державі [18]. Відомо, що кожний суб'єкт права має певний комплекс прав і відповідні обов'язки. Серед них і обов'язок не завдавати шкоди довкіллю через погіршення якісного стану окремих його елементів (ст. 66 Конституції України) [18]. Порущники зазначеного положення підлягають юридичній відповідальності, зокрема і найбільш суворій – кримінальній. Це повною мірою стосується і осіб, винних у вчиненні злочинів проти земельних ресурсів.

Відповідно до ч. 1 ст. 18 КК України, суб'єктом злочину, зокрема й злочинів проти земельних ресурсів, може бути лише особа фізична. Визнання суб'єктом злочину фізичної особи узгоджується із принципом персональної, особистої відповідальності кожної людини за винне

вчинення нею суспільно небезпечного діяння. Розглядаючи питання щодо суб'єктного складу інших злочинів, до складу яких входять і злочини проти земельних ресурсів, варто зупинитися на аналізі визнання суб'єктами злочинів, окрім фізичних, ще й юридичних осіб.

Якщо звернутися до досвіду провідних держав світу, то можна побачити, що інститут кримінальної відповідальності юридичних осіб відомий законодавчим системам Сполучених Штатів Америки (далі – США), Канади, Нідерландів, Франції, Федеративної Республіки Німеччина (далі – ФРН), Швейцарії, Шотландії та ін. Але в більшості європейських держав суб'єктом злочину юридична особа не визнається. До таких держав належить і Україна. Прихильники ідеї можливості притягнення до кримінальної відповідальності юридичних осіб вважають, що таке рішення обумовлюється загостренням у багатьох регіонах світу екологічної ситуації та безвідповідальністю винних у цьому юридичних осіб. Деякі з них зазначають, що, оскільки суб'єкт у праві загалом представлений особою не лише фізичною, а й юридичною, яка має правосуб'єктність, то принцип особистої відповідальності за такого підходу не порушується. Щодо принципу винної відповідальності, то вони визначають, що, дійсно, кримінальна відповідальність юридичної особи не відповідає ustalеним канонам, але з міркувань прагматизму і доцільності, на їхню думку, ця формула виправдана [19, с. 18–27].

У кримінальному праві дискусії щодо проблеми визнання суб'єктом злочину юридичних осіб розпочалися наприкінці ХХ ст. Низка вчених наполягали на визнанні юридичної особи суб'єктом злочину [20, с. 35–36; 21, с. 3; 22, с. 43–49; 23]. Їхні опоненти зазначали, що за колективною відповідальністю юридичної особи можуть сховатися справжні винуватці злочину [24, с. 133–139; 25, с. 82].

Свого часу Е.М. Жевлаков, ґрунтуючись на положеннях VI і VII міжнародних конгресів, які відбулися в Римі (1953 р.) й Афінах (1957 р.), що рекомендували застосовувати кримінальну відповідальність до юридичних осіб лише у випадках, передбачених окремими законодавчими системами, пропонував ввести кримінальну відповідальність юридичних осіб за екологічні злочини. До таких злочинів, на його думку, варто відносити: злочини, що становлять загрозу екологічній безпеці населення (забруднення й отруєння землі, води, повітря; радіаційне забруднення, порушення правил поховання або утилізації радіонуклідів та інших небезпечних речовин і відходів; порушення правил поводження з ядохімікатами й іншими препаратами; забруднення водних об'єктів, моря тощо). Схожа позиція була і в деяких інших авторів [64, с. 10–13].

Проблема запровадження в Україні кримінальної відповідальності юридичних осіб порушується у вітчизняній кримінально-правовій науці вже досить давно. Водночас переважна більшість вітчизняних фахівців у галузі кримінального права є противниками кримінальної відповідальності юридичних осіб.

Наявність у законодавстві України вказівки на юридичну особу як окремого суб'єкта, що має чітко визначені та закріплені державою права, має відповідні обов'язки, виступає в правовідносинах як окремий суб'єкт, вкотре підтверджує доцільність запровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб як одного з видів відповідальності для такого суб'єкта [27, с. 240–249]. Так, наприклад, О.В. Скворцова, ключовою ідеєю кримінальної відповідальності юридичних осіб вважає її встановлення за ті діяння, де участь юридичних осіб є суттєвою, що, насамперед, стосується злочинів проти довкілля. Пояснюється це тим, що в останні роки дане питання набуло особливої актуальності через те, що загострення екологічної ситуації в державі в основному було викликано неправомірною, шкідливою діяльністю деяких організацій і установ – юридичних осіб [28, с. 71–74].

Аналіз теоретичних джерел, присвячених проблемі кримінальної відповідальності юридичних осіб, закордонний досвід у цьому плані та стан боротьби зі злочинністю, зокрема й екологічні делікти, переконав вітчизняного законодавця в недоцільності в сучасних умовах ухвалення формули «суб'єкт злочину – юридична особа».

Із обґрунтованою критикою визнання юридичної особи суб'єктом екологічних злочинів виступив С.Б. Гавриш. На його думку, несприйнятливості для вітчизняного кримінального законодавства такого рішення пояснюється, по-перше, відсутністю в КК України спеціальних правил і принципів, які б забезпечували можливість притягнення до кримінальної відповідальності юридичних осіб; по-друге, недоцільністю такого підходу з огляду на те, що юридична особа як правове вираження організаційних форм діяльності фізичних осіб виступає лише інструментом, засобом її здійснення; по-третє, оскільки таке рішення не відповідає принципу особистої відповідальності винної особи, то воно неминуче викличе притягнення до кримінальної відповідальності невинних осіб. Четвертий аргумент зводиться до того, що притягнення до кримінальної відповідальності як юридичної особи загалом, так і фізичної особи призведе до подвійної відповідальності. За такої ситуації буде порушений один із найважливіших конституційних принципів, закріплених у ст. 61 Конституції України, а саме: «Ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення. Юридична відповідальність особи має індивідуальний характер» [29, с. 520–525]. Цю позицію підтримала й Н.О. Гуророва. Вона вважає, що злочин вчиняється свідомо, а свідомість характерна лише для людини, тому кримінальну відповідальність повинні нести тільки фізичні особи (службові, матеріально відповідальні та ін.) [30, с. 278]. З такою позицією важко не погодитися.

Підсумовуючи вищевикладене, можна стверджувати, що суб'єктом злочинів проти земельних ресурсів за кримінальним законодавством України може бути лише фізична особа (громадянин України, іноземець або особа без громадянства). Це положення підтверджується ст. ст. 6–8 КК України.

Ще однією обов'язковою ознакою суб'єкта злочину є осудність особи (ч. 1 ст. 18 КК України). Осудною, відповідно до ч. 1 ст. 19 КК України, визнається особа, яка під час вчинення злочину могла усвідомлювати характер свого діяння (дії чи бездіяльності) і керувати ним. Питання осудності та неосудності були предметом багатьох наукових досліджень у кримінальному праві [31; 32; 33 та ін.]. Щодо цієї проблеми триває дискусія, але зміст її виходить за межі нашого дослідження.

На відміну від попереднього КК України, ст. 20 КК України передбачає, що додатковій регламентації підлягає кримінальна відповідальність осудних осіб, які мають певні психічні вади. Інститут обмеженої осудності новий у кримінальному праві України і ще не досить розроблений. Так, ч. 1 ст. 20 КК України закріплюється поняття обмеженої осудності, а в ч. 2 ст. 20 КК України зазначено, що обмежена осудність – це різновид загальної осудності. Особа, яка в момент вчинення злочину через наявний у неї психічний розлад була нездатна повною мірою усвідомлювати суспільну небезпеку і фактичний характер своїх дій (бездіяльності) та (або) керувати ними, підлягає кримінальній відповідальності.

Цікава ситуація виникає в процесі застосування норми про обмежену осудність на практиці. Так, ч. 2 ст. 20 КК України визначається що, по-перше, суд зобов'язаний враховувати під час призначення покарання наявність в особи психічного розладу. Вчинення злочину особою, яка перебуває в стані обмеженої осудності, має розглядатися як обставина, що пом'якшує покарання. Ця теза підтверджується тим, що перелік обставин, які пом'якшують покарання,

не є вичерпним. Ч. 2 ст. 66 КК України прямо передбачено, що «при призначенні покарання суд може визнати такими, що його пом'якшують, й інші обставини, не зазначені у ч. 1 цієї статті» [17]. По-друге, ч. 2 ст. 20 КК України закріплює право суду призначати особам, які вчинили злочин у стані обмеженої осудності, примусові заходи медичного характеру. Це правило фактично дублює зміст ст. 93 КК України, що може бути підставою для виключення цього положення зі ст. 20 КК України.

Особливої уваги потребує проблема так званої «спеціальної осудності». Вона характерна лише для спеціального суб'єкта, а точніше – для службової особи. Службова особа, як і звичайний суб'єкт, має таку ознаку, як осудність. Як слушно вважають Л.П. Брич і В.О. Навроцький, таку осудність необхідно розглядати як професійну або спеціальну. Ця теза ґрунтується на тому, що осудність цього суб'єкта злочину повинна визначатися на основі не лише вольових та інтелектуальних критеріїв, з якими потрібно підходити до оцінки осудності будь-якої особи, а й з урахуванням додаткових ознак. Саме вони визначають можливість такої особи усвідомлювати фактичну і соціальну сторони своєї поведінки з урахуванням додаткових обов'язків, які покладені на неї [34, с. 61]. Тому юридичним критерієм неосудності службової особи треба вважати те, що вона не може усвідомлювати фактичну сторону або юридичне значення своїх дій і наслідків у зв'язку з недостатнім рівнем підготовки, компетентності, береться за виконання обов'язків, які явно не відповідають рівню її підготовки.

Питання спеціальної осудності в літературі іноді пов'язували із вчиненням необережних діянь осіб, які взаємодіють із технікою та ризиковими технологіями. Так, на думку окремих авторів, здатність особи усвідомлювати характер своїх дій і (або) керувати ними може бути втрачена не лише в результаті психічного захворювання, а й внаслідок неповного (недостатнього) розвитку волі та свідомості, викликаного екстремальним станом зовнішнього середовища, й інших психофізичних властивостей людини, які, не роблячи її неосудною в загальновизнаному сенсі, виключають адекватну поведінку в певних умовах. У зв'язку із цим неосудність поділяють на загальну і спеціальну [35, с. 33–37]. Така думка сприймається неоднозначно. З одного боку, вона була цілком справедливо підтримана багатьма вченими [29, с. 503; 36, с. 8], з другого – розкритикована іншими науковцями [32, с. 109; 37, с. 124–129; 38, с. 179–181].

Обов'язковою ознакою суб'єкта злочинного забруднення або псування земель є його обов'язок дотримуватися відповідних спеціальних правил поведіння зі шкідливими для життя, здоров'я людей або довкілля речовинами, відходами й іншими матеріалами. Законодавець у диспозиції ст. 239 КК України зазначив, що всі шкідливі речовини і матеріали є джерелами підвищеної небезпеки і під час поведіння з ними особа повинна мати певні знання і розуміти їхню небезпечність. Крім того, вона має передбачати ті негативні наслідки, які можуть наступити в разі порушення встановлених правил поведіння із цими речовинами. Це вказує на можливість існування спеціальної осудності в суб'єкта злочинного забруднення або псування земель. Безгосподарське використання земель (ст. 254 КК України) також вчиняється спеціальним суб'єктом. Це такий суб'єкт, який, окрім основних ознак, має додаткові – спеціальні ознаки (посада або діяльність пов'язана з використанням земель сільськогосподарського призначення).

До обов'язкових ознак суб'єкта злочину належить вік настання кримінальної відповідальності (ч. 1 ст. 18 КК України). Відповідно до ст. 20 КК України, кримінальній відповідальності підлягають особи, яким на момент вчинення злочину вже виповнилося шістнадцять років. Ч. 2 цієї статті передбачений знижений вік кримінальної відповідальності – 14 років. В основу його встановлення по-

кладені такі критерії: рівень розумового розвитку особи; значна поширеність і дуже висока суспільна небезпека злочинів, зазначених у ч. 2 ст. 20 КК України [2, с. 124; 39, с. 140–141]. Перелік злочинів, за які законодавцем встановлюється знижений вік кримінальної відповідальності, вичерпний. До цього переліку не включено злочини, що входять до групи злочинів проти земельних ресурсів (ч. ч. 1, 2 ст. 197–1, ст.ст. 239, 239–1, 239–2, 254 КК України). Отже, вік кримінальної відповідальності за дані злочини становить 16 років.

Встановлюючи шістнадцятирічний вік як вік настання кримінальної відповідальності за злочини проти земельних ресурсів, законодавець виходив із того, що будь-яка осудна особа лише за досягнення нею цього віку здатна розуміти фактичну, юридичну та соціальну сторону діяння, яке виражається в порушенні природних, економічних і соціальних характеристик земельних ресурсів. У цьому віці особа має достатньо знань про шкідливі властивості різних речовин, передбачає ті негативні наслідки, що можуть бути спричинені порушенням земельних ресурсів, а також усвідомлює характер і ступінь суспільної небезпеки та протиправність вчинення таких дій.

Аналіз кримінально-правових норм, передбачених ст. 239 і ст. 254 КК України, приводить до висновку, що відповідальність за цей злочин може нести особа, на яку покладено обов'язок дотримуватися спеціальних правил поведіння зі шкідливими речовинами, відходами чи іншими матеріалами, а також особа, яка зобов'язана здійснювати землеробну діяльність відповідно до встановлених правил і вимог. Саме за такими ознаками ми вважаємо суб'єктів цих земельних злочинів спеціальними.

Поділ суб'єктів на загальні та спеціальні в теорії кримінального права здійснюється лише за формальною ознакою. Іноді вважається, що спеціальний суб'єкт відрізняється від загального лише наявністю хоча б однієї додаткової ознаки [3, с. 133]. З таким підходом щодо означеної проблеми не погоджується В.М. Куц, він цілком слушно зазначає, що наявність будь-якої додаткової ознаки не може автоматично перетворювати загальний суб'єкт на спеціальний. Критерієм поділу цих суб'єктів повинен бути характер кримінальної протиправності діяння. Він пропонує вважати загальним суб'єктом злочину особу, яка вчиняє діяння, заборонене кримінальним законом взагалі, а спеціальним – особу, яка вчиняє діяння, котре заборонене не для всіх без винятку осіб, а лише для певної їх категорії [40, с. 22].

У теорії кримінального права злочини проти довкілля за суб'єктом складом деякі автори умовно поділяють на дві групи: злочини з визначеним суб'єктом («службова особа», «громадянин України», «іноземець» тощо); злочини зі змішаним суб'єктом (будь-яка особа: як службова, так і приватна) [41, с. 463]. У злочинах із визначеним суб'єктом відповідальності підлягають лише особи, які безпосередньо вказані в статті з урахуванням буквального тлумачення закону (службові злочини, військові злочини та ін.). Друга група злочинів характеризується тим, що вони по своїй суті можуть вчинятися будь-якими особами. З огляду на таке розуміння видів суб'єктів злочину можна говорити про те, що злочини, передбачені ст. 239 і ст. 254 КК України, це злочини з визначеним (спеціальним) суб'єктом, а інші (ч. ч. 1, 2 ст. 197–1, ст. ст. 239–1 та 239–2 КК України) – злочини зі змішаним суб'єктом. Тобто ці злочини можуть бути вчинені як загальним, так і спеціальним суб'єктом.

Підсумовуючи вищезазначене, можна зробити такі **висновки**: по-перше, ознаки суб'єктів злочинів проти земельних ресурсів такі самі, як і ознаки суб'єктів будь-яких інших злочинів: фізичність, осудність, вік кримінальної відповідальності. По-друге, суб'єкт злочинів проти земельних ресурсів не може бути юридична особа, тому що це порушує один з основних принципів кримінального

права – принцип індивідуалізації кримінальної відповідальності та персоналізації покарання. По-третє, залежно від особливостей об'єктивної сторони злочинів проти земельних ресурсів їх суб'єкти поділяються на загальних і спеціальних. До першої групи належать самовільне зайняття земельної ділянки (ч. ч. 1, 2 ст. 197–1 КК України),

незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239–1 КК України), незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах (ст. 239–2 КК України), а до другої – забруднення або псування земель (ст. 239 КК України) та безгосподарське використання земель (ст. 254 КК України).

ЛІТЕРАТУРА

1. Владимиров В.А., Левицкий Г.А. Субъект преступления по советскому уголовному праву / В.А. Владимиров, Г.А. Левицкий. – М. : НИИРИО Высшей школы МООП РСФСР, 1964. – 59 с.
2. Кримінальне право України : Загальна частина : [підручник] / відп. ред. Я.Ю. Кондратьєв. – К. : Правові джерела, 2002. – 432 с.
3. Кримінальне право України : Загальна частина / за ред. М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – Київ ; Харків : Юрінком ; Право, 2002. – 416 с.
4. Лазарев А.М. Субъект преступления / А.М. Лазарев. – М. : ВЗЮИ, 1981. – 63 с.
5. Орлов В.С. Субъект преступления по советскому уголовному праву / В.С. Орлов. – М. : Госюриздат, 1958. – 260 с.
6. Орымбаев Р. Специальный субъект преступления / Р. Орымбаев. – Алма-Ата, 1977. – 155 с.
7. Павлов В.Г. Субъект преступления и уголовная ответственность / В.Г. Павлов. – СПб : Лань ; Санкт-Петербургский университет МВД России, 2000. – 192 с.
8. Пинаев А.А. Курс лекций по Общей части уголовного права / А.А. Пинаев. – Кн. 1 : О преступлении. – Харьков, 2001. – 284 с.
9. Рарог А.И. Квалификация преступлений по субъективным признакам / А.И. Рарог. – СПб. : Изд-во «Юридический центр Пресс», 2002. – 304 с.
10. Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво : [монографія] / О.О. Дудоров, Р.О. Мовчан / – Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2012. – 400 с.
11. Цвіркун Н.Ю. Кримінальна відповідальність за безгосподарське використання земель : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право» / Н.Ю. Цвіркун ; Харківський національний університет внутрішніх справ. – Харків, 2012. – 210 с.
12. Шульга А.М. Кримінально-правова охорона земель від забруднення або псування : [монографія] / А.М. Шульга. – Х. : НікаНова, 2013. – 256 с.
13. Кумановський М.В. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах: соціальна зумовленість та склад злочину : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право» / М.В. Кумановський. – Х. : НДІ ВПЗ імені академіка В.В. Сташиса НАПрН України, 2014. – 223 с.
14. Ребенко С.М. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239–1 КК України) : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право» / С.М. Ребенко. – Харків, 2015. – 237 с.
15. Олійник О.С. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239–1 КК України) : соціальна обумовленість та склад злочину: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право» / О.С. Олійник. – Харків, 2015. – 209 с.
16. Захарчук В.М. Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво за кримінальним правом України : [монографія] / В.М. Захарчук. – Хмельницький : Хмельн. ун-т управління та права, 2015. – 212 с.
17. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III // База даних «Законодавство України» Верховної Ради України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/page8>.
18. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР // База даних «Законодавство України» Верховної Ради України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення 27.11.2017).
19. Никифоров А.С. Юридическое лицо как субъект преступления / А.С. Никифоров // Государство и право. – 2000. – № 8. – С. 18–27.
20. Жевлаков Э.Н. Экологические преступления: понятия, виды, проблемы ответственности: автореф. дисс. ... д. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / Э.Н. Жевлаков. – М., 1991. – 40 с.
21. Наумов А.В. Предприятия на скамье подсудимых / А.В. Наумов // Советская юстиция. – 1992. – № № 17, 18.
22. Никифоров А.С. Об уголовной ответственности юридических лиц / А.С. Никифоров // Уголовное право: новые идеи. – 1994. – С. 43–49.
23. Гришук В.К., Пасека О.Ф. Кримінальна відповідальність юридичних осіб : порівняльно-правове дослідження : [монографія] / В.К. Гришук, О.Ф. Пасека. – Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. – 248 с.
24. Дудоров О.О. Проблема юридичної особи як суб'єкта злочину та її вирішення у проектах КК України / О.О. Дудоров // Вісник Академії правових наук України. – 1999. – № 2. – С. 133–139.
25. Кузнецова Н.Ф. Цели и механизм реформы Уголовного кодекса / Н.Ф. Кузнецова // Советское государство и право, 1992. – № 6. – С. 80–86.
26. Жевлаков Э.Н. К вопросу об ответственности юридических лиц за совершение экологических преступлений / Э.Н. Жевлаков // Уголовное право. – 2002. – № 1. – С. 10–13.
27. Пасека О.Ф. До питання про доцільність визнання юридичної особи суб'єктом злочину / О.Ф. Пасека // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2007. – № 2. – С. 240–249.
28. Скворцова О.В. Целесообразность признания юридического лица субъектом экологических преступлений / О.В. Скворцова // Ученые записки Таврического национального университета (Юридические науки). – Т. 19 (58). – 2006. – № 1. – С. 71–74.
29. Гавриш С.Б. Кримінально-правова охорона довкілля в Україні. Проблеми теорії, застосування і розвитку кримінального законодавства / С.Б. Гавриш. – Київ. – 2002. – 634 с.
30. Гуророва Н.О. Кримінально-правова охорона державних фінансів / Н.О. Гуророва. – Х. : Вид. НацУВС, 2001. – 383 с.
31. Антонян Ю.М., Бородин С.В. Преступность и психические аномалии / Ю.М. Антонян, С.В. Бородин. – М. : Наука, 1987. – 208 с.
32. Михеев Р.И. Проблемы вменяемости и невменяемости в советском уголовном праве / Р.И. Михеев. – Владивосток, 1983. – 300 с.
33. Трахтеров В.С. Вменяемость и невменяемость в уголовном праве : исторический очерк : [учебное пособие] / В.С. Трахтеров. – Харьков : Юрид. акад., 1992. – 83 с.
34. Брич Л.П., Навроцький В.О. Ознаки посадової особи та кваліфікація господарських злочинів, вчинених нею / Л.П. Брич, В.О. Навроцький // Підприємство, господарство, право. – 2001. – № 1. – С. 60–63.
35. Гринберг М.С. Место преступной небрежности в ряду возмущающих явлений (помех) / М.С. Гринберг // Проблемы борьбы с преступной неосторожностью. – Вып. 2. – Владивосток, 1978. – С. 33–37.
36. Дагель П.С. Неосторожность : уголовно-правовые и криминологические проблемы / П.С. Дагель. – М. : Юрид. лит-ра, 1977. – 143 с.
37. Борисов В.И., Гизимчук С.В. Уголовная ответственность за нарушение правил, норм и стандартов, обеспечивающих безопасность дорожного движения / В.И. Борисов, С.В. Гизимчук. – Харьков, 2001. – 160 с.
38. Карпец И.И. Современные проблемы уголовного права и криминологии / И.И. Карпец. – М., 1976. – 223 с.

39. Кримінальне право України : загальна частина : [підручник] / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін. ; за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – 4-е вид., переробл. і доповн. – Х. : Право, 2010. – 456 с.
40. Куц В.М. Теоретико-прикладні аспекти проблеми суб'єкта злочину / В.М. Куц // Вісник Університету внутрішніх справ. – Випуск 1. – Харків. – 1996. – С. 17–23.
41. Гавриш С.Б. Уголовно-правовая охрана природной среды Украины. Проблемы теории и развитие законодательства / С.Б. Гавриш. – Харьков, 1994. – 639 с.